МІЛІТАРНІ КОМЕМОРАТИВНІ ПРАКТИКИ ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

І. М. Ковальська-Павелко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

На основі проведеного аналізу встановлено, що мілітарні комеморації доцільно розглядати як цілеспрямований процес збереження пам'яті про значущі для нації військові події, який реалізується за допомогою комеморативних практик – сукупності способів, які сприяють закріпленню, збереженню та передаванню в суспільстві пам'яті про ці події.

Ключові слова: історична пам'ять, комеморація, комеморативні практики, Друга світова війна, мілітарнікомеморативні практики, форми увічнення пам'яті загиблих у Другій світовій війні.

The analysis shows that military commemorative practices, as a component of the historical memory of the Ukrainian people of World War II, are sufficiently diverse and mainly aimed at uniting society around key issues of state formation. It is established that the essential feature of commemoration is the creation of shared memories through the elaboration of rituals of perpetuation (worship, celebration, etc.) of certain persons and events, the construction of “places of memory” (P. Nora). Commemoration, which is defined as the purposeful process of preserving the memory of events significant to the nation, is realized through commemorative practices – a set of ways that contribute to the consolidation, preservation and transfer in society of its historical past. The most common commemoration practices are the erection of monuments, the creation of museums and memorials, commemorations at national and local levels, commemoration of historical documents, and more.

Accordingly, in the context of the formation and reproduction of the historical memory of the Ukrainian people, the militaristic commemorative practices of World War II are divided into three groups, depending on the level of memory and the peculiarities of historical development. In particular, the first group is represented by local forms of militaristic commemoration, initiated by family members, friends and veterans themselves, who collectively represent a group's collective memory of a war that proclaimed the nation's reconciliation with its heritage, military losses through the expression of grief, and mourning (accounts for the 40-50s of the twentieth century); the second group is a commemorative practice, the creation of which was initiated by the central authorities (president, parliament, government) and contained a collective memory of war at the national level, which was accompanied by the heroization and symbolization of the Great Victory (in the 1960-1970's); the third group is represented by sources of personal origin, capable of actualizing the representations of war on specific examples, there is a combination of elements of the previous groups (periods) when, together with the ideological onset of the state on social (historical) memory, the expansion of memory space

into everyday life, there is an attempt to return personal memory, inherent in the early (post-war) period, when the emphasis is on sacrifice, not just on the heroization of the events of World War II.

Keywords: : historical memory, commemoration, commemorative practices, World War II, military commemorative practices, forms of perpetuating the memory of those killed in World War II.

Наукове осмислення подій Другої світової війни залишається одним із найактуальніших питань сучасної української історичної науки. Наявність політичного і суспільного запиту на пам'ять про Другу світову війну доводить, що ці події і надалі є не тільки минулим України, а і її історичним досвідом. Крім того, методологічна переорієнтація пострадянської історичної науки спровокувала зміну тлумачень подій Другої світової війни в освітньо-науковому та громадсько-політичному дискурсах. За таких умов історична наука і публіцистична література перебуває під впливом двох взаємовиключних тенденцій: консервації радянських оцінок подій та активного застосування здобутків світової історіографії. Ці процеси особливо загострилися після подій Революції гідності, які, крім іншого, актуалізували питання національної ідентичності та суспільної пам'яті українців про Другу світову війну.

Майже три чверті століття відділяє нас від закінчення цієї війни, проте українці досі зберігають пам'ять про всенародну трагедію і людський подвиг. Друга світова війна, і передусім історична пам'ять про неї, залишається одним з головних «полів битви», що розколює українське суспільство. Спірні питання, які стосуються оцінки і висвітлення подій Другої світової війни, набувають виразного емоційного забарвлення і є вкрай болючими для певних спільнот і суспільства в цілому. Фокус означеної проблеми особливо гостро транслюється в комеморативних практиках Другої світової війни.

У загальному значенні проблематику комеморативних практик аналізували такі західні автори: М. Альбваск, Е. Гобсбаум, Р. Козеллек, А. Мегілл, П. Нора, Е. Сміт та ін., а український комеморативний дискурс представлений працями таких авторів, як В. Войналович, М. Гаухман, Г. Денисенко, С. Калібовець, І. Колесник, В. Кравченко, Н. Кривда, В. Піскун, П. Тронько та ін. З огляду на актуальність і наукову розробленість теми постає нагальна потреба в розгляді міліарних комеморативних практик як складової історичної пам'яті українського народу про війну 1939–1945 рр.

Вперше ідею про комеморацію як складову історичної пам'яті висловив ще у 1920-х рр. французький соціолог Моріс Альбвакс [20], а детально обґрунтовано французьким істориком П'єром Нора. Останній, описуючи місця пам'яті, уводить у науковий обіг поняття «комеморація», наголошуючи, що суть цього феномену полягає у створенні спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій, конструювання «місць пам'яті». При цьому пам'ять як сфера смислотворення формується в різних практиках, що розгортаються в декількох площинах – як родинна пам'ять, локальна чи регіональна, як пам'ять офіційна, трансльована через систему освіти, національних практик комеморації, художніх образів, що сукупно формують національне або регіональне культурне поле [13, с. 188–192].

При визначенні комеморації виокремлюють такі її зрізи: пам'ять певного покоління, яка виникає в умовах співіснування цього покоління з іншими поколіннями та спрямована на те, щоб об'єднати суспільство; увічнення пам'яті про події і передбачає спорудження пам'ятників, організацію музеїв, відзначення знаменних дат, святкування та проведення масових (видовищних) заходів тощо; все те, що пов'язує індивіда з його минулим. Комеморація з необхідністю спирається на домінуючу та усталений соціально-культурний фундамент пам'яті суспільства і коли вгасає домінуюча комеморація настає період «колективної амнезії», під час якої соціум зазнає кризових явищ у духовно-культурній сфері. В суспільстві може існувати декілька комеморативних наративів: договірна комеморація – вбудовування в модель історії усіх значущих моментів з різних історичних подій, які мають полярні оцінки в суспільстві; протистояння декількох альтернативних комеморативних практик, яке супроводжується символічним конфліктом. Наявність різновекторних символічних капіталів є виразним свідченням кризи ідентичності, подолати яку, за твердженням Еріка Гобсбаума, можна через конструювання деякої сукупності «суспільних практик, як правило, обмежених відкрито або мовчазно визнаними правилами ритуального або символічного характеру, спрямованих на прищеплення певних цінностей і норм поведінки шляхом повторення, яке автоматично має на увазі спадкоємність з минулим» [3, с. 1–2].

Тобто у контексті символічного конфлікту комеморативні практики пов'язані із конструюванням традиції. При цьому, як вважає Н. Кривда, «перш за все береться до уваги те, що суголосне сучасності, актуалізується нею і відповідає поставленим політичним

цілям, натомість «забувається» те, що перешкоджає їх досягненню. Інакше кажучи, політика пам'яті, яка виявляється у «винайденні традиції», відіграє амбівалентну роль: з одного боку, вона конструює такі проекти минулого, які забезпечать консолідацію суспільства та визначають вектор соціокультурного та політичного розвитку спільноти, а з іншого – актуалізується як практика вибіркового забуття. У процесі політиці пам'яті одним із дієвих інструментів «винайдення традиції» виступає комеморація. Завдяки останній конструювання традиції здійснюється у вигляді своєрідного символічного універсуму спільноти та відповідної йому ритуально-обрядової (в тому числі політичної) практики, що часто супроводжується ідеалізацією та / або фальсифікацією минулого [10, с. 16].

Характеризуючи творення традиції, американський історик Аллан Мегілл фокусує свою увагу на тому, що символічність, образність пам'яті багато в чому обумовлена такою її властивістю, як прагнення до традиційності. Традиція передбачає трансляцію історико-культурної спадщини від покоління до покоління в процесі утворення певного канону. Канонізація передбачає «узаконення» історичного досвіду, тобтовизначальних подій минулого, які являють собою важливу частину спадщини певної групи людей. Поява канону вимагає репрезентації, чим, власне, і є комеморація. Отже, коли виникає поклоніння, історична пам'ять стає комеморацією. Остання не завжди пов'язана з подіями, які мали місце в історії, оскільки головним призначенням комеморації є підтвердження суспільством своєї єдності і спільності, коли через зміну зв'язків всередині спільноти формується ставлення до минулих подій, або, точніше, до репрезентації минулих подій, яке поділяється всіма її членами [11, с. 116].

На цей аспект звертає увагу Михайло Гаухман, який у такій спосіб визначив роль комеморативних практик у взаємодії національної пам'яті та історичного досвіду як феноменів історичної культури – нижчі, первинні, прошарки історичного досвіду є підґрунтям для розвитку колективної пам'яті, а комеморативні практики, у свою чергу, призводять до збагачення історичного досвіду – створення його нових – колективних пластів. Водночас «незручні» пласти історичного досвіду можуть залишатися неактуалізованими в національній пам'яті [5, с. 99].

А. Мегілл стверджує, що на відміну від пам'яті як побічного продукту минулого досвіду «комеморація виникає з бажання спільноти, існуючої в даний момент, підтверджувати почуття своєї єд-

ності і спільності, зміцнюючи зв'язки всередині спільноти через консолідацію її членів у ставленні до минулих подій, або, більш точно, через спільне ставлення до подання минулих подій» [11, с. 116]. Коменорація визначається ним як подія в теперішньому, яка періодично повторюється і символічно відроджує ту чи іншу подію у минулому, актуальну значущість якої необхідно підтверджувати з метою безперервної соціальної ідентифікації [12, с. 120–121].

Отже, коменорація – це цілеспрямований процес збереження пам'яті про значущі для нації події. Вона реалізується за допомогою коменоративних практик – сукупності способів, які сприяють закріпленню, збереженню та передаванню в суспільстві пам'яті про його історичне минуле. До них належать спорудження пам'ятників, створення музеїв і меморіальних комплексів, відзначення на державному й місцевому рівнях пам'ятних дат, публікація історичних документів тощо.

У цілому культурна пам'ять представлена у двох вимірах: ритуально-тілесному та текстовому. Ритуальний зріз пам'яті реалізується у діях, ритуалах, звичаях, тобто практиках коменорації (збереженні пам'яті про померлих) та мнемоніки (мистецтва пам'яті). Текстовий вимір історичної пам'яті представлений особистісними «я-споминами», легендами, сімейно-родинними хроніками, фамільними генеалогіями, а також офіційно-масовим дискурсом. Сутність механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну/історичну пам'ять завдяки штучній, цілеспрямованій діяльності творців пам'яті (політиків, митців, письменників, істориків тощо) [9, с. 22].

Відповідно коменоративними речами є матеріальні об'єкти, в яких зафіксовано пам'ять [15, с. 101]. Це музейні експонати, твори мистецтва, документальні джерела (в тому числі й архівні). Різновидом коменоративних практик є мілітарні практики коменорації. Виділяють такі рівні, способи і форми мілітарної коменорації:

- рівні: а) індивідуальний – учасники та сучасники мілітарних подій – ініціатори коменорації; б) державний – вищі органи влади, що підтримують ініціативу; в) регіональний – локальний історичний досвід і колективна пам'ять, які певною мірою визначають місцеві умови поведінки з пам'яттю та зміст коменорації;

- способи і форми: а) учасники мілітарних подій як «місця пам'яті»; б) урочисті збори; в) медіалізація мілітарних подій у центральних та регіональних ЗМІ; г) актуалізація героїчних образів через демонстрацію художніх та документальних фільмів про мілітар-

ні події; д) видання та перевидання художньої, мемуарної, наукової, навчальної літератури, присвяченої мілітарним подіям; є) створення нових та актуалізація існуючих місць пам'яті.

У контексті формування та відтворення історичної пам'яті українського народу всі мілітарні комеморативні практики Другої світової війни можна умовно поділити на три групи в залежності від рівня пам'яті та особливостей історичного розвитку.

Перша група представлена локальними формами мілітарної комеморації, які створені за ініціативою членів родин, друзів і самих ветеранів, які в сукупності являють собою групову колективну пам'ять про війну. Тут головною метою мілітарної комеморації Другої світової війни проголошується спроба примирення нації зі своєю спадщиною, військовими втратами через вираз горя і скорботи. Увага істориків приділяється сукупності локальних актів комеморації, які ініційовані всередині певних соціальних груп (ветеранів та їхніх родичів) і відбуваються стихійно. Таким чином, процес конструювання історичної пам'яті відбувається знизу до гори. Підтвердженням цього є те, що спочатку військові меморіали створювалися спонтанно як місце жалоби і полегшення горя від втрати родичів та близьких, але з часом це поняття загубилося і було заховано під політичним символізмом. Тим самим ритуали, традиції і об'єкти, які створюються на основі мілітарної комеморації з метою «загоєння» емоційних травм, завданих війною, і розглядаються як вираження сили і єднання суспільства. Тому увагу істориків привертають актикомеморації, що ініційовані родинами загиблих і групами ветеранів, які розглядаються в якості «дрібномасштабних агентів пам'яті», тобто пересічних людей, які збираються разом задля усвідомлення подій війни [24, р. 116]. При цьому наголошується на індивідуалізм і наявність особистісного значення для кожного учасника комеморації, коли покладання квітів до меморіалу прирівнюється до покладання на індивідуальну могилу [22, р. 44].

Звичними місцями пам'яті у цій груп мілітарних комеморативних практик Другої світової війни є військові кладовища і меморіали регіонального та місцевого масштабу (стели, обеліски, меморіальні дошки), створені з метою індивідуалізації та персоніфікації пам'яті про кожного учасника війни. Сюди ж відносяться традиції військової комеморації ветеранських організацій, а також родинні традиції збереження пам'яті про війну: зберігання солдатських листів з фронту, фотографій, військових сувенірів, медалей і паломництво на місця боїв (про досвід створення родинної історії як комеморативної практики див.: [8]).

Процес міліарної комеморації Другої світової війни розпочався ще під час бойових дій. Уже 1 квітня 1942 р. Державний комітет оборони видав постанову про впорядкування поховань радянських воїнів та їх охорони. За цим нормативним актом відповідалість за стан братських могил воїнів і командирів Червоної Армії покладалася на військові ради фронтів та окремих армій [6, с. 25]. 1 квітня 1944 р. було видано спільну постанову РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини», відповідно до якої місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації повинні взяти на облік та занести до Книги пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих воїнів. На виконання цієї постанови був оголошений конкурс з підготовки типових проектів пам'ятників і надгробків. Практично близько 80% усіх пам'яток, присвячених подіям Другої світової війни, складають братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося в роки війни. У 1944–1945 рр. величезні монументальні пам'ятники було споруджено на братських могилах воїнів-визволителів у Керчі та багатьох інших містах та населених пунктах України [4, с. 115].

В Україні, як і в інших республіках СРСР, у перші повоєнні роки, за твердженням Світлани Калібовець, сформувався своєрідний всенародний рух за увіковічення пам'яті полеглих, який призвів до масової появи пам'ятників і монументів [7, с. 249]. У цей час для громадян найбільш суттєвим було відобразити самий подвиг радянського народу, відтворити образ людини, що здійснила його, вшанувати пам'ять полеглих. Протягом 1950-х рр. на території України було впорядковано понад 19 тис. могил, споруджено понад 11 тис. пам'ятників, обелісків, нагробків та меморіальних плит [18, с. 142].

Пам'ять про війну набувала демократичного характеру – не тільки воєначальники, але й звичайні солдати ставали гідними пам'яті. З'явилася нова форма пам'ятника у вигляді Могили Невідомого Солдата (Матроса), якою увічнювали пам'ять про всіх полеглих. По суті, за спостереженням Галини Денисенко, у ранній післявоєнний період почали формуватися певні типи меморіальних споруд: надгробки над братськими та індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Провідною тематикою стала тема патріотизму, що мобілізувало суспільство, сприяло пробудженню національної свідомості, стало джерелом для формування патріотичних символів – червоної зірки, прапора, пізні-

ше трансформованих у Вічний вогонь – символ безсмертя. Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах влада прагнула не тільки вшанувати пам'ять захисників Вітчизни, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. Важлива роль надавалась національним звичаям, традиціям вшанування полеглих, меморіалам, пам'ятникам, яким притаманна функція активного суспільного впливу на населення в якості пропаганди [6, с. 25].

Друга група являє собою комеморативні практики, створення яких відбувалося з ініціативи центральних органів влади (президента, парламенту, уряду) і які містять у собі колективну пам'ять про війну на національному рівні. Так, Дж. Мосс інтерпретує міліарну комеморацію світових воєн з точки зору функціоналістського підходу як політичну дію, яка тісно пов'язана з процесом конструювання національної ідентичності та поширенням у суспільстві офіційної репрезентації війни [23, р. 9]. Тут наголос робиться на спробах держави в післявоєнні роки надати значення і сенс усім жахам війни за допомогою уявлення про загибель фронтовиків як священної жертви в ім'я порятунку нації. Дж. Мосс стверджує, що подібний міф піднесення загиблих як героїв, а також підкреслення значущості їх боротьби і жертви досягався саме через спогади та комеморативні практики на національному рівні [23, р. 6].

На відміну від «тихої політики пам'яті» повоєнних років, для 1960-х рр. була характерною уже дещо інша історична оцінка Перемоги над ворогом. З'явилося усвідомлення значення перемоги в цій війні, бажання увічнити пам'ять тих, хто віддав своє життя, що проявилось у створенні в цей період величних меморіалів. Найбільш суттєвим є те, що змінилося саме трактування героїчної теми, пояснюючи її історичну закономірність радянською ідеологією і дійсністю, що приводить до символічного і більш глибокого втілення героїчної теми [7, с. 250].

У 1960-ті рр. покоління учасників війни почало змінюватися наступним поколінням. У царині спорудження пам'ятників це відбилося певним чином. «Меморіалізація» набуває державного розмаху. Організація встановлення пам'ятників, меморіалів, стел стала в основному централізованою, а їх встановлення кардинально змінило зміст, переорієнтувавшись на офіційну політику центральної влади. Все активніше починають встановлювати великі пам'ятники і меморіали, будуються меморіальні комплекси [7, с. 251].

Саме в цей період започатковується радянський офіційний ритуал, пов'язаний з освоєнням і трансляцією ідеологічного підтексту

війни і перемоги, з виправданням жертв і установкою на подальший мирний розвиток. Поступово складається меморіальний «тезаурус», в скульптурі і архітектурі формується канон зображення і трактовки солдатського подвигу, людських жертв і перемоги радянської ідеології. В цей період з'являються візуальні образи, які супроводжують воєнну тему. По-перше, не фігуративні пластичні композиції, які уособлюють урочистість місця і значимість події (гранітні та бетонні конструкції, стели, стіни); по-друге, скульптура солдата (образ мужнього воїна-захисника), жінки (образ жінки-матері, інколи з дитиною), партизана, журавлів, вічного вогню або факела.

Маркерами історичної пам'яті стають і менш гучні, проте важливі для територіальних громад місця боїв за визволення. В період масового будівництва монументальних комплексів (1960–1970 рр.) був наявний єдиний сюжет, а композиція була ієрархічною (в центрі перебував головний монумент, стела чи скульптурна група), перед ним – Вічний вогонь, навкруги, на гранітних плитах – списки загиблих. У цей період посилюється процес «символічності», це пояснюється тим, що в 1960–1970-х рр. значно змінився віковий склад відвідувачів пам'ятних місць – переважно молодь. Основними «споживачами» стали люди іншого покоління, що призвело до деякої зміни критеріїв оцінки пам'яті війни. Виховане на героїці війни, радянського патріотизму, під тиском потужної пропагандистської машини суспільство опинилося в полоні «Великої Перемоги», відчувало ейфорію від громадського визнання й «реабілітації пам'яті». Саме на таку категорію, для ідеологічного орієнтування, були розраховані образи, символи воїнів-визволителів, нагороди до ювілеїв, проведення вшанування пам'яті полеглих воїнів біля меморіалів та обелісків [7, с. 255–256].

У цілому до цієї групи, в першу чергу, відносяться монументальні місця пам'яті, що стали головними національними символами пам'яті про Другу світову війну, такі як меморіальний комплекс «Батьківщина-Мати» в Києві (відкрито в 1981 р.). Крім того, фіксація колективного військового досвіду на національному рівні та подолання травми війни в післявоєнний період відбувалися за допомогою винайдених традицій і ритуалів, які сьогодні закріплено на законодавчому рівні. Так, згідно із ст. 2 Закону України «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» встановлено такі форми мілітарної комеморації Другої світової війни: відзначення Дня пам'яті та примирення (8 травня), Дня перемоги (9 травня), днів вигнання нацистів з Украї-

ни (28 жовтня), Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя, інших адміністративно-територіальних одиниць; установлення почесної варті біля Вічного вогню, могил Невідомого солдата і Невідомого матроса, покладання вінків, квітів до пам'ятників та меморіалів, присвячених увічненню перемоги над нацизмом та вшануванню пам'яті жертв Другої світової війни [16]. Окрему увагу істориками приділяється музеям національного значення (наприклад, Національний музей Другої світової війни) як мнемонічних місць, що виконують важливу функцію увічнення подій 1939–1945 рр. в історії та пам'яті наступних поколінь.

Третя група представлена джерелами особистісного походження, здатні актуалізувати репрезентації війни на конкретних прикладах. Щоденникові записи ветеранів і сучасників війни, їх мемуари і листи з фронту, які опубліковані або збережені всередині родини, допомагають прояснити способи конструювання пам'яті «знизу вгору» в післявоєнний період, а також розкрити роль індивідуальної пам'яті в загальному процесі меморіалізації Другої світової війни. Поряд з широковідомими мемуарами і спогадами видатних воєначальників і політичних діячів, історики все частіше звертаються до вивчення листів, щоденників і мемуарів пересічних громадян – солдат, учасників партизанських рухів, вояків ОУН-УПА, бранців концтаборів, мешканців, що перебували на окупованих територіях тощо, – які описують свою історію Другої світової війни (див., наприклад: [1–2; 14; 17]).

По суті, сучасний період є поєднанням елементів попередніх періодів. Для нього притаманний ідеологічний наступ держави на соціальну (історичну) пам'ять, експансією простору пам'яті в повсякдення, формування нового типу комеморації. До меморіалів, побудованих раніше, прибудовують нові елементи. У великій кількості з'являються обеліски із зображенням скорботної матері (часто мати з дитиною), а також солдат, які відображені або в русі, в бою, або такі, що помирають в бою, їм характерні риси драматизму, динамічності, експресивності. Монументальність і статичність 50–60-х рр. XX ст. поступилася динамізму й людяності сучасної доби. У комеморативних практиках спостерігається намагання повернення до особистісної, а недержавної, ідеологізованої пам'яті. Знову акцент робиться на жертвовності, а не тільки на героїзації. Відбувається повернення до перших повоєнних років, до реставрації особистого, ще (вже) не ідеологізованого державою [7, с. 258].

У ст. 2 Закону України «Про увічнення перемоги над нациз-

мом у Другій світовій війні 1939–1945 років» [16] особлива увага приділяється упорядкуванню, збереженню та спорудженню пам'ятників і пам'ятних знаків на вшанування пам'яті учасників та жертв цієї війни, створення музеїв, меморіальних комплексів тощо. При цьому згідно зі ст. 3 згаданого Закону пам'ятками Другої світової війни визнаються військові кладовища, військові ділянки на цивільних кладовищах, братські та одинокі могили, пам'ятники, пам'ятні знаки, скульптурні, архітектурні та інші споруди, композиції і об'єкти, що увічнюють пам'ять про події часів Другої світової війни, її учасників та жертв). На сьогодні в Україні нараховується понад 73 тис. пам'яток, присвячених тематиці Другої світової війни [19, с. 147]. Основну частину серед них становлять братські та одиничні поховання радянських воїнів, партизанів, підпільників, вояків ОУН-УПА, жертв фашизму, місця масових страт радянських людей, в тому числі військовополонених, обеліски, пам'ятні знаки, меморіальні комплекси.

Таким чином, міліарні комеморативні практики як складова історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну достатньо різноманітні й спрямовані здебільшого на згуртування суспільства навколо ключових питань державотворення. Встановлено, що сутнісною особливістю комеморації є створення спільних спогадів через вироблення ритуалів увічнення (вшанування, святкування тощо) певних осіб і подій, конструювання «місць пам'яті» (П. Нора). Найбільш поширеними практиками комеморації є спорудження пам'ятників, створення музеїв і меморіальних комплексів, відзначення на державному й місцевому рівнях пам'ятних дат, публікація історичних документів тощо. Відповідно, в контексті формування та відтворення історичної пам'яті українського народу міліарні комеморативні практики Другої світової війни поділено на три групи в залежності від рівня пам'яті та особливостей історичного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Бондарук-Митюк Л. Т.** Спогади зв'язкової УПА. Луцьк: Волиньоблдрук, 2004. 102 с.
2. Віхи пам'яті на шляху до Великої Перемоги: нариси та спогади / упоряд. В. І. Кучерявенко. Дніпропетровськ: Пороги, 2004. 178 с.
3. Винайдення традиції: пер. з англ. М. Климчука / Гобсбаум Е., Рейнджер Т. (ред.); 2-ге вид., випр. Київ: Ніка-Центр, 2010. 448 с.
4. **Волковинський В. М., Шашаліна Є. П.** З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні. Укр. істор. журн. Київ, 1975. № 7. С. 114–124.

5. **Гаухман М. В.** Національна пам'ять та історичний досвід: відносини між двома феноменами (на прикладі Першої світової війни). Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Збірник наукових праць. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Вип. 4. С. 94–100.
6. **Денисенко Г. Г.** Друга світова війна в пам'ятках історії та культури. Наукові записки [Національного університету «Києво-Могилянська академія»]. Київ, 2002. Т. 20: Історичні науки. Ч. 2. С. 24–27.
7. **Калібовець С. М.** Меморіали Великої Вітчизняної війни у містах-героях України та політика пам'яті (1942–1980-х рр.). Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні та історичні науки. Київ, 2012. Вип. 103. С. 246–259.
8. **Ковальська-Павелко І. М.** Побудова генеалогічного дерева під час формування компетентностей з історії та культури України як комеморативна практика. Філософсько-світоглядні та культурологічні контексти неперервної освіти: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 12–13 квітня 2019 р., м. Дніпро, КЗВО «ДАНО» ДОР». Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. С. 81–82.
9. **Колесник І. І.** Історична пам'ять: аналітична модель. Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Вип. 4. С. 19–29.
10. **Кривда Н. Ю.** Конструювання української ідентичності: виклики комеморації. Українські культурологічні студії. Київ, 2018. Вип. 1 (2). С. 15–20.
11. **Мегилл А.** Историческая эпистемология. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с.
12. **Мегилл А.** Некоторые соображения о проблеме истинностной оценки репрезентации прошлого. Способы постижения прошлого: Методология и теория исторической науки: сб. ст. / Отв. ред. М. А. Кукарцева. Москва: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. С. 117–128.
13. **Нора П.** Теперішнє, нація, пам'ять. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 272 с.
14. **Петренко Р.** Слідами армії без держави: [спогади]. Київ: ТОВ «Українська Видавнича Спілка»; Торонто: Дослідницький інститут «Студіум», 2004. 271 с.
15. **Піскун В. М.** Історична пам'ять і комеморація як спосіб об'єднання спільноти: українські реалії в минулому і сьогодні. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. Київ: Стилос, 2011. Вип. 1. С. 101–115.
16. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років: Закон України від 9 квітня 2015 р. № 315-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19>.
17. **Савчин М.** Тисяча доріг: спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ: Смолоскип, 2003. 546 с.
18. **Тронько П. Т., Войналович В. А.** Увічнена історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 275 с.
19. **Тронько П. Т.** Навічно в пам'яті народній: 3 історії боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Молодь, 1995. 159 с.

20. Хальбваск М. Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.
21. ЦДАВО України. Ф. 5116. Оп. 10. Спр. 427. Арк. 13.
22. Alstein M.V. The Great War Remembered: Commemoration and Peace in Flanders Fields. Brussels: Flemish Peace Institute, 2011. 88 p.
23. Mosse G. Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars. Oxford: Oxford University Press, 1991. 272 p.
24. Whittingham C. Mnemonics for War: Trench Art and the Reconciliation of Public and Private Memory. Past Imperfect. Edmonton: University of Alberta, 2008. Vol. 14. P. 86–119.

Надійшла до редкол.: 30. 12. 2019

Прорецензовано: 02. 01. 2020

УДК 94(477) «1934-1953»

DOI: 10.33287/11938

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ СТАЛІНСЬКОЇ ДОБИ

В. П. Бурмага

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Досліджено особливості формування історичного портрета гетьмана Богдана Хмельницького упродовж 1930-х – початку 1950-х рр. Основна увага звернена на ідеологічні маніпуляції авторів видань. Здійснено порівняльний аналіз кількох історичних нарисів цього часу.

Ключові слова: Б. Хмельницький, український гетьман, боротьба проти Польщі, національно-визвольна війна, єдність українських земель «возз'єднання».

The peculiarities of forming a historical portrait of Ukrainian hetman Bohdan Khmelnytsky during the 1930s – early 1950s are investigated. The historical aftermath of Hetman-centered events has been so groundbreaking that discussions about his personality have not subsided for centuries. Such ideological manipulations did not remain aloof and Soviet historians also resorted to the use of hetman's name. A comparative analysis of several historical essays of Stalin era is made. The first who took up the creation of the image of Bohdan Khmelnytsky was M. Pokrovsky, whose conclusions were taken by other authors. These are mainly negative traits attributed to him personally and his activities, which were cleverly used by the fighters with «Ukrainian bourgeois nationalism».

In the course of the Soviet Union's preparation for war and its deployment, the process of ideological support for military campaigns began. To this end, they immediately returned good name to the Ukrainian hetman, presenting it to a reader as a ruthless and successful leader of the armed struggle against the lords of Poland. For this purpose, other essays and articles were published, which fulfilled various ideological and propaganda functions: unity of all Ukrainian